

тории отношений киевской церковной иерархии к московскому правительству 1654–1661 гг. (Выдержка из «Православного обозрения»). – Б/м, б/г. **6.** *Козут Зенон.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. **7.** *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001. **8.** *Плохий С.* Наливайкова віра. Козацтво та нація в ранньомодерній Україні. – К.: Критика, 2005. **9.** *Робинсон А.* Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский. – М.: Издание АН СССР, 1963. **10.** *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова,

коментарі Ю. А. Мицка, В. М. Кравченка. – К.: Наукова думка, 1992. **11.** *Смасов В.* Собрание сочинений: В 2-х тт. – Т. 2. – СПб., 1894. **12.** *Яковенко Н.* Ідентичність чи ідентичності // Український гуманітарний огляд. – Випуск 8. – К., 2002. **13.** *Яковенко Н.* Чоловік добрий і чоловік злий... // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. I. – К., 1992. – С. 91. **14.** *Pritsak Omelian.* Kiev and All of Rus: The fate of a Sacral Idea // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1986. – Vol. X. – No 3/4. – P. 279–300. **15.** *Sysyn Frank.* Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing. 1620–1690 // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1986. – Vol. X. – Number 3/4 – P. 393–423.

В'ячеслав Калач

Релігія як системний чинник національного розвитку українців

Автор статті розглядає релігію як системний чинник українського націєтворення, національної консолідації, збереження й розвитку національних традицій та ідентичності. Аналізується залежність стабільності й стійкості національної спільноти від рівня релігійності її членів.

Author of the article examines the religion as system factor of Ukrainian nation-building, national consolidation, maintenance and development of national traditions and identity. Dependence of stability and firmness of national community is analyzed on the level of religiousness of its members.

Дослідження ролі релігійного чинника у національному поступі українства має власну традицію, починаючи зі спадщини митрополитів Іларіона (Івана Огієнка), Андрея Шептицького, Михайла Грушевського, В'ячеслава Липинського, Дмитра Донцова та ін. [4; 6]. Важливим внеском у дослідження ролі християнства в українському націєтворенні є праці М. Братасюка, І. Власовського, І. Паславського, А. Річинського, Є. Сверстюка та багатьох інших [1; 2; 7; 9; 11].

Сучасні вчені пишуть про «незаперечну взаємоперехрещенність і взаємовизначеність релігійної та національної сфер в їх багатоманітних проявах і наслідках» [8, 18]. На думку О. Реєнта і О. Лисенка, «християнство як форма світосприймання і спосіб дії виробило універсальну морально-етичну «матрицю», здатну формувати суспільні відносини соціуму і навіть бути їх соціально-політичною домінантою (згадаймо хоча би європейське середньовіччя)» [8, 8–9]. Релігієзнавці, соціологи, історики, філософи по-різному оцінюють роль християнства і релігійного чинника в українському національному становленні. С. Кагамлик наголошує [5], що дослідники визначають основні елементи українського християнства, які сприяють українському визвольному рухові: а) релігійність українського народу; б) тисячолітній поступ християнської України, який визначає визвольну дію, що не може абстрагуватися від християнського світогляду; в) створення українським народом самобутньої церковної форми, що канонічно і обрядово відрізняється від інших конфесій і чинить опір будь-яким способам її знівельовати. У зв'язку з цим значно актуалізується потреба у філософсько-світоглядному аналізі релігії як унікального феномена духовного життя українців та системного чинника національного розвитку України.

Будучи за змістом і формою синкретичним духовним утворенням, світогляд включає у себе найрізноманітніший пізнавальний матеріал, котрий нагромаджують як природничі, так і гуманітарні науки, а також обширний пласт осмисленого людського життєво-буденного досвіду та релігійних переживань. Відомо, що історично першими формами світогляду були міфологія та релігія, що сформувались на ранніх етапах людської цивілізації. Найдавнішою формою світогляду вважається міфологія, яка була ровесницею людської історії. Міфологія (від грец. *mifos* – оповідь і *logos* – слово, поняття, вчення) – форма суспільної свідомості, спосіб розуміння світу, характерний для ранніх стадій суспільного розвитку. Міф об'єднав у собі початки знань, релігійних вірувань, різних видів мис-

тецтва, філософії. Лише у пізніші часи ці елементи отримали самостійне життя і розвиток. Міф був єдиною універсальною синкретичною формою свідомості. Він відображав світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння тієї епохи, в яку створювався. Міфи існували у всіх народів світу. У міфологічній свідомості закріплені поетичне багатство та мудрість народів. Інтелектуальна своєрідність міфу полягає у тому, що думка виражається у конкретних емоціях, поетичних образах, метафорах. Зближуються явища природи і культури, людські риси переносяться на навколишній світ, космос і природні сили, які одухотворяються, уособлюються, олюднюються.

У міфології відсутнє розмежування світу і людини, думки і емоції, суб'єктивного і об'єктивного. Це цілісне світорозуміння, в якому різні уявлення сплетені в єдину образну картину світу, що поєднує реальність і фантазію, природне і надприродне, знання і віру, думку і емоції. Міфологічна свідомість втілювала колективний досвід осмислення дійсності багатьма поколіннями. Міфологічне світорозуміння передавалось насамперед у колективних містеріях-діяннях (обрядках, танцях). Міфи не розповідались, а колективно «переживались», «відтворювались». Міф виконував різноманітні функції: минуле пов'язувалося з теперішнім і майбутнім; формувались колективні уявлення того чи іншого народу; забезпечувався зв'язок поколінь; міфологія закріплювала систему цінностей, підтримувала, заохочувала певні норми поведінки.

Із занепадом первіснообщинних форм суспільного життя міф, як форма суспільної свідомості, зійшов з історичної сцени, але не зник. Так само, як доросла людина жалкує за дитинством, розуміючи, що разом із ним щось втрачено назавжди, людство сприймає міфопоетичний світогляд як неповторне чудо, що породило духовні цінності недосяжного зразка. І, мабуть, завжди будуть ностальгійні спроби відродити міфопоетичну концепцію світу та людини. У кращому випадку це стимулює процес художньої творчості (Г. Маркес, Ч. Айтматов та ін.), у гіршому – породжуються ідеологічні міфи, що наклали жорстокий відбиток на життя людства у ХХ ст.

Релігія є більш пізньою та зрілою формою світогляду людства. У ній буття осягається іншими, ніж у міфі, засобами. У релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт та об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини і природи і закладаються основи проблематики, яка стане специфічною для філософії. Ре-

лігія (від лат. *relegio* – благочесність, побожність, святиня, предмет культу) – така форма світогляду, в якій засвоєння світу здійснюється через подільність на земний, природний, що відображається органами чуттів людини, і потойбічний – «небесний», надприродний і надчуттєвий світ. Специфіка релігії полягає в особливому характері «другого» світу та його смислової ролі. Земний світ починає розглядатись як наслідок надприродного.

У релігії виникає ноуменальний світ, недоступний органам чуттів і розуму, а тому в об'єкти надприродного світу треба вірити. Віра і виступає головним способом осягнення буття. Релігія постулює світ ідеальних сутностей, що у практичному плані веде до пріоритету духу над тілом, необхідності турботи про душу. Зв'язок із Богом через культ та релігійну організацію (церкву) є критерієм наявності релігійного світогляду і належності до певної конфесії.

Важливою особливістю релігійного світогляду є його практичність, оскільки віра без справ мертва. У релігії, поряд із світовідчуттям, добре розвинене світорозуміння, тобто є релігійна ідея, яка обґрунтовується теологами. Але ця ідея пройнята своєрідно екзальтованим почуттям, вона переживається і підживлює віру.

Сьогодні, незважаючи на наукові досягнення, релігія продовжує бути великою соціально організованою й організуючою силою у світі. Це пов'язано з тим, що вона по-своєму відображає великий життєвий досвід людства, зберігає систему емоційно-образних уявлень і переживань, цінностей, норм життя, моральних ідеалів, які так потрібні сучасному людству. За допомогою обрядовості релігія культивує людські почуття любові, добра, терпимості, співчуття, милосердя, обов'язку, справедливості, святості, благоговіння перед життям. Якщо для міфу головним є обґрунтування зв'язку індивіда з родом, то для релігії – досягнення єдності з Богом як втіленням святості та абсолютною цінністю. У цьому полягає позитивне значення релігії, бо людське життя знецінюється, коли немає нічого святого і все піддається нігілістичному запереченню. У такому випадку світський гуманізм, за словами М. Бердяєва, перетворюється на свою протилежність – антигуманізм. Але і засилля релігійного світогляду становить певну небезпеку, тому що у ньому можуть відображатися і такі негативні настрої як фанатизм, нетерпимість і вороже ставлення до людей іншої віри тощо. Ні релігійний фанатизм, ні атеїзм не є альтернативою. Філософія як феномен духовної культури людства виникла пізніше від міфології і релігії й історично успадкувала від них певні світоглядні ідеї, схеми, а також ту сукупну кількість знань, що стосувалися питань походження світу в цілому, його будови, місця людини у цьому світі.

Отже, релігійний світогляд і церковні соціокультурні практики активно впливають на соціально-економічні, етнічні, політичні, культурні процеси як безпосередньо, так і опосередковано. При цьому важливим питанням є те, в яких формах сам народ усвідомлює зв'язок між собою і своєю релігією [1]. Адже постання етнічної спільноти безпосередньо пов'язане з виникненням колективної свідомості і самосвідомості. Розвинута релігійна свідомість виконує детермінуючу роль в процесах націєтворення, оскільки колективне усвідомлення єдності й спадкоємності культурно-історичних процесів на власних етнічних теренах протягом багатьох поколінь, спільного історичного минулого свого народу та творення «проекту спільного майбутнього» є важливим чинником переростання етнічної спільноти в національну. Релігійна свідомість – це складне динамічне утворення, яке історично розвивається

ся, маючи різні рівні розвитку та форми вияву. Вивчення релігійної свідомості дозволяє розкрити внутрішні механізми самоорганізації життєдіяльності спільноти. Релігійна свідомість завдяки великій духовній насиченості здатна сприяти об'єднанню окремих людей в систему цілісного національного «Ми». Релігійну свідомість варто розглядати як важливу складову частину національного життя, що визначається змістом ідей, цінностей, смислів і рівнем духовності «носіїв національних ознак», здатністю суб'єктів національних відносин усвідомлювати інтереси своєї спільноти і об'єктивні потреби суспільного розвитку, приймати суверенні рішення й давати адекватні відповіді на «виклики часу».

Таким чином, релігія – явище багатогранне й неоднозначне. Різні сфери людського пізнання – філософія, історія, релігієзнавство, психологія, соціологія не однаково трактують цей феномен, навіть в одній галузі трапляються кардинально протилежні трактування. Безперечно залишається те, що релігія є явищем духовним, психологічним і соціальним, упродовж свого існування вона виконувала важливі суспільні функції. Релігія є важливим компонентом людського розвитку, а форми, в яких вона проявлялась на різних стадіях історичного процесу, часто мали виразну етнокультурну природу і специфіку. Релігія є специфічною сферою людської життєдіяльності, яка сама по собі не може визначати соціальні дії та позиції індивідів, груп чи спільнот. Роль релігії у суспільстві може опосередковуватися через певні характеристики, властивості суб'єктів суспільного процесу. Поняття «релігія» передбачає виокремлення особливої сфери суспільної свідомості, особливого типу соціальних зв'язків та інститутів у рамках цілісної соціальної системи. Загальні тенденції світового розвитку підтверджують органічний взаємозв'язок між релігійністю та етнічністю – найважливішими соціокультурними характеристиками існуючих соціально-історичних організмів та цивілізаційних систем. Самобутні релігійні погляди були невід'ємною частиною життєвого укладу та суспільного устрою давніх племен, античних та середньовічних народів, модерних націй. Вони притаманні усім сучасним народам, суттєво впливаючи на формування етнічної та національної самосвідомості спільнот. Релігія відіграє роль ключового системоутворюючого фактора культурного розвитку і суттєво впливає на процес самоідентифікації етнічних та національних спільнот. Міжнародні відносини також мають глибоку релігійну складову. Релігійність є одним із потужних чинників, що активно вплітається в соціокультурну тканину сучасного українського соціуму.

Релігійність можна аналізувати через взаємозв'язок із процесами національного відродження, національної консолідації, через взаємодію з суспільно-політичною та духовною сферою суспільства. Стабільність є неодмінною передумовою поступального розвитку суспільства. Вона зумовлюється економічними, політичними, соціальними та іншими факторами. Важливим чинником суспільної стабільності може стати релігійна сфера, адже внутрішня релігійність людини сприяє терпимості, толерантності та поміркованості, тому вона є фактором суспільної стабільності. Вплив релігійності на стабільність у сучасному українському суспільстві пов'язується з проблемою духовного розвитку громадян України, адже без вирішення цієї проблеми стає неможливим подальший суспільний розвиток. Українське суспільство, намагаючись сьогодні змінити ситуацію на краще, з усією очевидністю також демонструє, як багато про-

гресивних намірів та починань часто не здійснюються через бездуховність людей і значною мірою гальмуються нею.

Національне буття визначається як динамічна система реальних, об'єктивно існуючих зв'язків, відносин, стосунків, способів життєдіяльності та форм комунікації людей, які здійснюються в процесі багатоманітного життя національної спільноти як органічної цілісності та структурної одиниці мегасистеми «національне – загальнолюдське». Національне буття є цілісною реальністю, в якій тісно переплетені не тільки матеріальні і духовні явища, але й етнокультурні та суспільно-політичні. У зв'язку з цим національне буття не може інтерпретуватись тільки в етнокультурному або громадянсько-політичному значенні. Отже, національне буття українського народу зумовлювалось як етнокультурними, так і суспільно-політичними чинниками. Динаміка національного буття українців відображає суспільно-історичний процес розвитку і функціонування основних сфер життєдіяльності українського народу, а також реальний, органічно-цілісний процес становлення, існування, виживання, поступу і взаємодії української нації з іншими суб'єктами національного життя, що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується унікальною системою форм діяльності, відносин, комунікацій, духовного освоєння та перетворення дійсності представниками української національної спільноти [3].

Унікальне геополітичне положення України між Сходом і Заходом, на перехресті різних політичних і культурних впливів, визначило специфіку конфесійної ситуації в Україні. Українська Церква знаходилась у сфері впливів різних політичних і релігійних центрів – Візантії, Москви і Варшави, Константинопольського і Московського патріархатів, Апостольської Столиці в Римі і Римо-католицької ієрархії в Польщі. В. Липинський, аналізуючи становище Церкви у суспільно-політичному житті України та її вплив на формування соціально-культурної традиції України, постійно наголошує, що розташування України на межі двох світів не тільки призвело до постійних внутрішніх конфліктів, але й стало передумовою месійного покликання України в європейській цивілізації. Суть цієї ідеї українського християнського месіанізму, яка постійно проглядається у творі Липинського, полягає у вищому покликанні України, яка «згуртує сили до творення Української Держави заради “світової місії”» і як засіб досягнення цього – «змагання до єдності між Сходом і Заходом, зокрема в сфері релігійній: змагання до єдності церков», тобто змагання українців-католиків і українців-православних, що тримаються своєї церкви і своєї традиційної культури. Липинський застерігає політичну владу від втручання у справи церковні і спрямовує її на оборону «мечем українського авторитету» всіх християнських церков України. На його думку, українська державна влада «мусить дбати про однаковий авторитет, однакову духовну та організаційну незалежність і однакове політичне становище всіх церков в Україні». Тільки «федерація» традиційних для України конфесій створить ту церкву, що «нашу боротьбу за Україну... перетворить у боротьбу за світове місце України, за ту нашу світову місію історичну, яку нам серед інших націй і держав дав до виконання Великий Бог на Ним сотвореній землі» [6, 25–26, 65].

Відомо, що українські релігійні діячі (М. Смотрицький, З. Копистенський, С. Косів, Г. Кониський, Андрей Шептицький, Августин Волошин, Іван Огієнко, Василь Липків-

ський, Йосип Сліпий та ін.) на різних етапах націєтворення активно реагували на проблеми й негаразди українського народу, на процес національного відродження, міжнародні конфлікти. Українське християнство і сьогодні могло б відіграти роль національно-консолідуючого чинника і плідно працювати на національну ідею [1, 49]. Потреба вивчення традицій і особливостей впливу релігії на процес українського націєтворення значною мірою зумовлена сучасною ситуацією в Україні, практичними намаганнями окремих церков відігравати провідну роль у суспільному житті України, впливати на формування її міжнародного статусу. Величезною була роль українського духовництва у просвітницькій діяльності, пропагуванні ідей національної мобілізації, збереженні культурних традицій українців, публіцистичній, політичній діяльності, у відродженні традицій національного церковного життя, в перекладі сакральних текстів українською мовою, у формуванні національних церковних структур.

Хоча поліконфесійність є звичайним явищем для України, але лише Православна церква та Українська Греко-католицька і Римо-католицька церкви можуть претендувати на роль націє-консолідуючого чинника. Саме ці церкви у найскладніші моменти історії нашого народу та нашої державності зберігали самобутність, окремішність та неповторність української культури та традицій. Особлива роль і місце в суспільно-політичному і національно-культурному житті України належить все-таки Православній церкві. Православ'я є традиційною релігією українців, саме православ'я суттєво сприяло утворенню та відновленню державності українського народу. В. Ульяновський наголосив, що саме «православ'я як осердя нації й стабілізуюча сила національної ідеї є одним із циклічно виникаючих гасел церковної та громадянської історії України» [10, 11].

Таким чином, здатність українського християнства бути *системним чинником* суспільного та державного життя українського народу підтверджено історією. Релігія та релігійний плюралізм (який характерний для України) здатні суттєво гуманізувати й демократизувати розвиток суспільства. Отже, релігія є системним чинником національного розвитку української спільноти, адже вона здатна виконувати світоглядні, духовні, регуляторні, комунікативні та інтегративні функції. А церква як орієнтуючий і настановчий орган для коригування соціальних дій релігійної частини населення спроможна сприяти не тільки досягненню злагоди й стабільності в українському суспільстві, але й досягненню духовної єдності українського суспільства.

1. Братасюк М. Християнство як етноконсолідуючий чинник // Християнство і національна ідея: Науковий збірник. – К.; Тернопіль; Краків, 1999.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – У 4-х тт. – Т. 2. – К.; Нью-Йорк, 1990–1999.
3. Воропаєва Т. Українські націєтворчі процеси крізь призму сучасних націєтворчих концепцій: комплексний підхід // Українознавство-2005. Календар-щорічник. – К., 2004. – С. 94–103.
4. Іларіон. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. – 2 вид. – Вінніпег, 1982.
5. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури. – К., 2005.
6. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1993.
7. Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. – Львів, 1994.
8. Реєнт О., Лисенко О. Християнство і національна ідея. – К., «Богдана», 1997.
9. Сверстюк Є. На святі надії. – К.: Наша віра, 1999.
10. Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви // Київська старовина. – 2005. – № 5.
11. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. – Т. I. – Рим; Нью-Йорк, 1965.